

ARTUKLU - DÂNİŞMENDLİ İLİŞKİLERİ HAKKINDA*

HÜSEYİN KAYHAN**

Anadolu'nun Türkler tarafından fethi dünya tarihi açısından önemli bir olaydır. Bu yeni coğrafyaya hâkim olan Türkler, burada ilk anlardan itibaren irili ufaklı bir çok devletler kurmuşlardır. Artuklular, ilk kurulan devletlerden olup, en uzun ömürlülerinden birisidir. Bu Türk devleti, doğu ve güney-doğu Anadolu'da Türk hâkimiyetini yerleştirerek, bölgenin Türkleşmesinde çok önemli bir görev üstlenmiştir. Yine Anadolu'da bu devletle eş zamanlı olarak kurulan Türk devletlerinden birisi de Dânişmendilerdir. Bu Türk hanedanı da fetihle birlikte yaklaşık bir asır boyunca Karadeniz'den doğu ve güney-doğu Anadolu'ya kadar yayılarak, bu alanlarda hâkimiyet kurup, bölgenin Türkleşmesini sağlamıştır. Anadolu'nun Türklüğü açısından önemli her iki Türk devletinin bu tarihi rolleri sebebiyle birbirleriyle ilişkileri önem kazanmaktadır. Zira bu ilişkiler Anadolu'nun siyasi kaderini etkilemiştir.

Bu iki devlet arasındaki ilişkilerin, kurucuları Artuk Bey ve Dânişmend Gâzî zamanında başlamış olması tahmin edilebilir. Anadolu'nun fethinde önemli görevler üstlenen bu iki Türk komutanının fiiliyatta İç Anadolu, Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinde birbirlerini tamamlayan fetih hareketlerinde buldukları bilinmektedir. Bununla birlikte, Artuk Bey ile Dânişmend Gâzî'nin ilişkileri hakkında yerli Hıristiyan Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarında sarîh bir bilgiye rastlanmamaktadır. İslâmî kaynaklarda da durum farklı değildir. Konuyla ilgili olarak sadece Dânişmend-nâme'de bilgi bulmak mümkündür. Bu bilgilerin çoğu da tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Buna rağmen, destanda, bahsi geçen bölgelerde Bizanslılara karşı yürütülen fetih hareketleri hakkında bazı bilgiler bulunmakta ve özellikle de ikisinin birlikte mücadele yürüttükleri konusu ön plana çıkmaktadır¹. Fakat, devrin kaynaklarında bunu doğrulayacak bilgilere rastlamak pek mümkün olmamıştır.

* Bu yazı Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tarafından 1-2 Ekim 2002 tarihinde Elazığ'da düzenlenen *Behk Gazi ve Dönemi Sempozyumu*'nda tbliğ olarak sunulmuş ve basılmamıştır.

** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ *Dânişmend-nâme*, Haz. N. Demir, Niksar, 1999, 58 vdd.; *Metin*, 13b vdd.

Haçlı Seferlerinin başlaması Anadolu'daki Türk devletlerinin birleşerek ortak düşmana karşı harekete geçmelerini sağlamıştı. Artuklu ve Dânişmendli devletleri bu dönemde ittifak kurarak, Türkiye Selçukluları Devleti ile birlikte Avrupalı Hıristiyan güçlere karşı mücadele etmişlerdi. Birinci Haçlı seferi ile Müslüman Doğu'da Urfa, Antakya ve Kudüs gibi kutsal şehirlerin ele geçirilmesi, burada bulunan Haçlı hâkimiyetinin devamı ve yakın doğudaki diğer bölgelerin de ele geçirilerek başarının katmerleşmesi açısından Avrupa'dan yeni insan kitlelerinin bölgeye ulaştırılması gerekmektedir. Bu amaçla harekete geçen Papa II. Pascalis (1099-1118)'in girişimleri sonucu 1100 yılı içerisinde Anse'de, Valence'de ve Poitiers'de konsiller toplanarak Avrupa Hıristiyan dünyasının İslâm dünyasına yeni bir Haçlı seferi düzenlemesi kararı alındı. Bu kararın sonucunda kontlar, dukeler ve kilise ileri gelenlerinin komutasında birbirinden ayrı üç ordu toplandı: Birinci orduyu Milano başpiskoposu Anselm de Buis komutasında Lombardlar, kont Etienne de Blois komutasında Fransızlar ve mareşal Konrad komutasında Almanlar; ikinci orduyu Nevers konru II. Guillaume komutasında Fransızlar; üçüncü orduyu ise Aquitania dükü ve Poitou kontu IX. Guillaume komutasındaki Fransızlar ile Bayern Herzogu IV. Welf komutasındaki Almanlar oluşturmaktaydı.

Birinci ordu üç ayrı grup olarak yola çıkmış ve 1101 ilkbaharında İstanbul'a ulaşmış; oradan da İmparator Aleksis tarafından hemen Anadolu'ya geçirilmek suretiyle İzmit ve çevresi ile Yalova yakınındaki Kivetot'daki karargâhına yerleşmişti. Bunlar Haziran başlarında yanlarında Bizans komutanı Tzitas olduğu halde Dânişmendli Devleti'nin önemli merkezlerinden birisi olan ve esir Antakya prensi Bohemond'un hapsedilmiş olduğu Niksar'a doğru harekete geçtiler. Onların bu hareketini İstanbul yakınlarına ulaştıkları andan itibaren yakından takip ettiği anlaşılan Sultan Kılıç Arslan, tek başına mücadele edemeyeceği kadar büyük olan bu yeni Haçlı ordusunun varlığını Dânişmendli hükümdarı Gümüş Tegin'e bildirmişti. Zira, her ikisi için de büyük bir tehdit oluşturan bu yeni düşmanla ancak birlikte hareket edebilirlerse baş edebileceklerinin farkındaydı. Ülkesine doğru yönelen bu büyük tehdit Gümüş Tegin'i endişelendirmiş, bunun üzerine ordusuyla harekete geçerek ortak düşmana karşı Kılıç Arslan ile ittifak kurmuştu. Anlaşıldığı kadarıyla, tehdidin büyüklüğü karşısında başta Artuklular olmak üzere, Anadolu'daki diğer Türk beylerinin büyük kısmı da bu ittifaka katılmışlardı.

Haçlı ordusu Türkler tarafından boşaltılmış Ankara'ya varıp burayı yıkmış, buradan kuzeye yönelerek Çankırı yolunu tutmuştu. Daha önceden

burada konuşlanmış olan Türk kuvvetleri, onların geçtiği yerleri tahrip ederek, kendileri ve hayvanları için yiyecek ve su bulmalarını engellediler. Haçlılar Çankırı'da durmaksızın Amasya'ya doğru yollarına devam ettiler. Gerilla taktiği ile yaptıkları saldırılarla Haçlı ordusunu durmadan yıpratılan Türkler, 5 Ağustos 1101 tarihinde Merzifon yakınlarında akşama kadar süren kanlı bir savaştan sonra yenilgiye uğratmayı başarmışlar, Haçlı şefleri karanlıktan faydalanarak en yakındaki Bizans kalesine ulaşabilmek için firar etmişlerdi. Ertesi sabah Haçlı ordusunun peşine düşen Kılıç Arslan, Gümüş Tegin ve Artuklu Belek Gâzî kaçan düşman askerlerini iki gün boyunca takip etmişler ve yakaladıklarını kılıçtan geçirmişlerdi².

Bu büyük zaferin hemen sonunda Fransızların oluşturduğu ikinci büyük Haçlı ordusunun Ankara'dan Konya istikametine doğru ilerlediğinin haberi gelmesi üzerine, savaş artıklarının takibini bırakarak güneye yönelmişlerdi. Bu yeni Haçlı ordusu 6-7 Haziran 1101 tarihinde İstanbul'a varmış, Anadolu yakasına geçerek Kitvetot'ta karargâhını kurmuştu. Tam bu sıralarda üçüncü Haçlı ordusunun da İstanbul'a vardığı ve imparator tarafından Anadolu yakasına geçirildiği anlaşılmaktadır. Her iki ordu birbirlerinden bağımsız olarak hareket etmişlerdi. İkinci Haçlı ordusu birincisinin gittiği yolu takip ederek Ankara'ya varmış, buradan Konya'ya yönelmişti. Bu ordu Konya'ya varmadan önce süratli bir yürüyüşle bölgeye ulaşan Türk güçleri hemen saldırıya geçmişler ve üç gün süren kanlı bir savaş sonunda oldukça zayıf verdirmelerine rağmen sayılarının kalabalık olmasından dolayı yenilgiye uğratmayı başaramamışlardı. Yoluna devam eden Haçlılar, aralıksız Türk saldırılarına uğrayarak kayıplar vermeğe devam etmiş ve nihayet Konya'ya ulaşmayı başarmıştı. Burayı bir gün uğraşmalarına rağmen düşürmeyi başaramayınca fazla oyalanmadan yollarına devam etmişlerdi. Yol boyunca özellikle su kuyularının Türkler tarafından tahrip edilmesi ve yaz mevsiminin dehşetli sıcaklığı altında bunalarak iyice kuvvetten

² Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione*, RHC Occ., IV, 559-573; Anna Komnena, *Alexiad*, Trk. tr. B. Umar, *Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul, 1996, 346-348; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Trk. tr. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987, 216-218; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fit-Târih*, Trk. tr. A. Özyaydn, İstanbul, 1987, X, 248; *Anonim Süryani Vekayi-nâmesi*, İng. tr. A. S. Triton, "The first and second Crusades, from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, 1933, Part I, 74; Azimî, *Târihu'l-Azimî*, Trk. tr. A. Sevim, *Azimî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler)*, Ankara, 1988, 33; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Trk. tr. F. İşıltan, Ankara, 1987, II, 15-20; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, 105; I. Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul, 1995, 23-42.; H. Kayhan, "Dânişmendli Devletinin İlk Devirleri (1072-1104) Hakkında", *Erciyes Üniversitesi, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 2003, 344-346.

düşen Haçlılar, Konya'dan yaklaşık 3-4 günlük mesafede bir yerde Türklerin ani bir saldırısıyla bozguna uğradılar (Ağustos 1101). Nevers kontu ve maiyeti kaçmak suretiyle hayatlarını kurtarıırken, kalanların tamamına yakını Türkler tarafından yok edildiler³.

Bu iki büyük zafere rağmen Haçlı tehlikesi henüz ortadan kalkmış değildi. Zira üçüncü Haçlı ordusu Haziran başlarında ulaştığı İstanbul'da beş haftalık bir duraklamadan sonra İzmit üzerinden Konya'ya doğru harekete geçmişti. Kılıç Arslan, Gümüş Tegin ve Belek, daha Selçuklu topraklarına girmeden bu Haçlı ordusunun varlığından haberdar olmuşlar ve bu ordunun ilerleyişini zorlaştırmak için ilk iki orduya karşı yürütülen taktiğin aynıını uygulayarak, onların geçtikleri güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerini boşaltmış, bütün yiyecek ve suları tahrip ettirmişlerdi. İkinci Haçlı ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Konya'dan Ereğli'ye doğru geri çekilen Kılıç Arslan ve Gümüş Tegin, burada diğer Türk birliklerinin de katılımı ile güçlenerek, yolda epeyce yıpranmış ve susuzluktan bitkin düşmüş olarak Ereğli yakınlarına kadar gelen üçüncü Haçlı ordusunu Ereğli çayının kenarında Akgöl denilen muntukada yenilgiye uğratmayı başardılar (1101 Eylül başları)⁴. Başta liderleri olmak üzere Hristiyanlardan çok az kişi dağlara kaçmak suretiyle izlerini kaybettirip kurtulmayı başarabildi. Haçlı ordusunun neredeyse tamamına yakını imha edildi.

Artuklu-Dânişmendli ilişkileri sonraki dönemlerde de çeşitli şekillerde devam etti. Harput ve çevresinde hâkim olarak burada bir beylik kuran Belek Gâzî, kısa süre içerisinde hâkimiyet alanlarını oldukça genişletmişti. O, bunu yaparken çevresindeki siyasi gelişmeleri de çok yakından takip etmiş ve kendi emelleri için uygun bulduğu siyasî, askerî adımları atmaktan çekinmemişti. Bu cümleden olarak, I. Kılıç Arslan'ın ölümü ile dul kalan ve oğlu Tuğrul Arslan adına Malatya'yı idare eden karısı ile evlenerek, Haçlı saldırılarına karşı savunmasız kalan bölgeyi hâkimiyet sahası içerisine almıştı. Bununla da kalmayarak Mengüçiklere ait Dersim'i işgal edip topraklarını genişletmişti. Bunları yaparken bir yandan da Haçlılarla mücadelesini devam ettirmekteydi. Onun, amcası İlgâzî ile birlikte Haçlılara karşı sefere çıkmasını fırsat bilen Mengüçik oğlu İshak, Belek'in topraklarına girerek Dersim'i geri almayı başardı (1118). Haçlılara karşı yürüttüğü seferden dönen Belek, ertesi yıl bu saldırının intikamını alarak Mengüçik ülkesinin

³ Albertus Aquensis, 574-578; Urfalı Mateos, a.g.y.; S. Runciman, II, 21-22; I. Demirkent, a.g.m., 43-46.

⁴ Albertus Aquensis, 578-581; Urfalı Mateos, a.g.y.; *Anonim Süryani Vekayi-nâmesi*, a.g.y.; S. Runciman, II, 22-24; I. Demirkent, a.g.m., 48-53.

büyük bir kısmını işgal etti. Belek'e karşı direnemeyen İshak, Trabzon Rum dükası Konstantin Gabras ile müttefik oldu. Bunun üzerine, karşı harekete geçen Belek, Trabzon Rumları ile mücadele halinde olan Dânişmendli Melik Gâzî ile ittifak kurdu. Taraflar arasında Gümüşhane yakınlarında 1120 yılında meydana gelen savaşta Belek Gâzî ve müttefikleri Melik Gâzî muzaffer oldular. İshak Bey ve Konstantin Gabras esir düştüler. Gabras 30.000 dinar kurtuluş parası ödeyerek serbest bırakılırken, İshak Bey, Melik Gâzî'nin damadı olduğu için karşılıksız serbest bırakıldı. Melik Gâzî'nin müttefikliği sıfatıyla kendisine danışmadan böyle bir harekete kalkışması Belek'i kızdırmış, sonuçta ikisinin arası açılmıştı. Bu da Artuklu-Dânişmendli ilişkilerinin gerginleşmesine yol açmıştı⁵.

Dânişmendli devletinin yıkılma aşamasına girdiği dönemde Artuklu-Dânişmendli ilişkilerinde gerginlik ve savaşların yaşandığı görülmektedir. Harput ve Hısn Keyfâ Artukluları hükümdarı Fahreddin Kara Arslan ile Mardin Artukluları hükümdarı Necmeddin Alpi'nin hâcibi ve Sümeysat hâkimi Artuklu Şemseddin Sevinç'in Mayıs-Haziran 1163 tarihinde Âmid'i kuşatmaları üzerine, buranın hâkimi İnallı Cemâleddin Şemsülmülûk Mahmûd ile veziri Nisânoglu Kemâleddin Ebû'l-Kâsım Ali bu tehlikeden kurtulmak için çevrede bulunan hükümdarlardan yardım istemişlerdi. Zengin hediyelerle birlikte Âmid'in kendisine tâbi olacağına dair verilen teminat üzerine harekete geçen Yağıbasan, kısa bir süre içerisinde Harput ve Çemişgezek başta olmak üzere, Fahreddin Kara Arslan'ın topraklarının büyük kısmını yağmaladı. Hesapta olmayan bu olay Kara Arslan'ın muhasarayı kaldırıp Harput'a geri dönmesine sebep oldu (13 Eylül 1163). Yaptıklarını kabul ettirmek için barış teklif eden Yağıbasan, Kara Arslan'ın buna red cevabı vermesi üzerine öfkelenerek Hizan, Karsen ve Telli Patirik'i yağmalayıp, Şumuşki kalesini de zaptettikten sonra ganimetleri ve esirleriyle birlikte Sivas'a geri döndü.

Bu durum üzerine Mardin Artukluları hükümdarı Necmeddin Alpi ile Bitlis ve Erzen hâkimi Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ordularıyla Kara Arslan'ın yardımına geldiler ve Harput'tan Yağıbasan'a bir mektup gönderip, kendisini muharebeye davet ettiler. Yağıbasan'ın onlarla tek başına savaştan çekinmesi üzerine müttefikler ülkelerine geri döndüler. Ertesi yıl 7 Mayıs 1164 tarihinde Fahreddin Kara Arslan Mardin'e gelerek Necmeddin

⁵ Süryani Mihail, 67; Azîmî, 43; İbnu'l-Esîr, X, 464; İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târîhi Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, 202; Urfalı Mateos, 254; Ebû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Trk. Tr. Ö. R. Doğru, Ankara, 1987, II, 356; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, 58-59, 151; M. H. Yınanç, "Belek", *İA*, II, 470.

Alp ile görüşüp birlikte Yağıbasan'ın üzerine sefer yapmağa karar verdiler. Fahreddin Devletşah'ın da kendilerine katılmasıyla birlikte daha da güçlenerek Malatya'ya doğru hareket ettiler. Yollarının üzerinde bulunan Malatya'ya ait bazı kaleleri tahrip edip Sivas'a doğru ilerlemeleri üzerine onları durduramayacağını gören Yağıbasan, şehrini terk ederek, ülkesinin üçra köşelerine çekilmek zorunda kaldı. Mütteliklerin Sivas'a iyice yaklaşmaları Nûreddin Mahmûd'u harekete geçirerek, duruma müdahale etmesine sebep oldu. Elçisini gönderip, savaşı bırakmaları ve saldırıya geçen Frankları durdurmak üzere yardımına gelmeleri için tarafları ikna ettikten sonra aralarında barış yapılmasını sağladı. Ele geçirdiği bütün ganimetleri, esirleri ve kaleleri tekrar Fahreddin Kara Arslan'a iade etmek zorunda kalan Yağıbasan, Nûreddin Mahmûd sayesinde bu mühim tehlikeden kurtulmayı başardı⁶.

Sonraki yıllarda, iki hanedan arasındaki ilişkiler düzelmiş ve bunun sonucunda Kara Arslan'ın kızlarından birisi Dânişmendlilerin Malatya kolunun başında bulunan 15 yaşındaki Ebû'l-Kâsım ile evlendirilmişti (Mayıs 1172). Damat, düğün sırasında attan düşerek ölüncce, yerine geçirilen küçük kardeşi Feridun, yarım kalan evliliği tamamlamış ve dul kalan gelin ile evlenmişti⁷.

İlişkilerin düzelmesi sonucu, aynı yıl içerisinde, Selçuklu hâkimiyetinden kurtulması için Dânişmendli meliklerinin imdadına koşulan sefere Hısn Keyfâ Artukluları da katılmışlardı. Nûreddin Mahmûd, Türkiye Selçuklularının güçlenerek, kendisi için tehlike oluşturmasını önlemek amacıyla, 1172 yılında Mûsul Atabegliği, Hısn Keyfâ ve Mardin Artuklu hükümdarları ile Doğu ve Güney-doğu Anadolu'daki diğer Türk hükümdarlarını da yanına alıp II. Kılıç Arslan'a karşı Dânişmendli meliki Zünnûn'un ülkesine iadesini ve melik Şehinşah'ın hâpiste bulunan oğullarının serbest bırakılmasını sağlamak üzere sefere çıkmıştı. Nûreddin Mahmûd ve müttelikleri ile baş edemeyeceğini gören Kılıç Arslan, onların ortaya koydukları isteklerinin bir kısmı yerine getirmek şartıyla barış yapmıştı. Bu sırada Nûreddin Mahmûd'un hastalanması ve kış mevsiminin başlaması üzerine, müttelik

⁶ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, Nşr. A. Savran, Erzurum, 1987, 137-138, 142-143, 149-150; Mihail, 193-194, 195; Ebû'l-Farac, II, 400; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, 162-163; M. H. Yınanç, "Danışmendliler", *İA*, III, 473; H. Kayhan, "Melik Muhammed'in Ölümünden (1143) sonra Danışmendli Tarihine Bir Bakış". *Erciyes Üniversitesi III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 2000, 306 vd.

⁷ Süryani Mihail, 220; Ebû'l-Farac, II, 410.

Türk hükümdarları ordularıyla ülkelerine geri döndüler⁸. Bu sefere Hısn Keyfâ Artuklularını temsilen Kara Arslan veya oğullarından birisi katılmıştı.

Sonuç olarak, Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesinde önemli rol üstlenen Artuklu ve Dânişmendli devletlerinin bir asır boyunca birbirleriyle genelde dostça ilişkiler yürüttükleri, bunun özellikle son dönemlerde olduğu gibi bazen düşmanca şekillere büründüğü anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere, her iki Türk devleti, çevrelerindeki düşman unsurlarla mücadelelerinde bir çok defalar birbirleri ile ittifak içerisine girmişlerdir. Bu cümleden olarak, Anadolu Türklüğü için büyük bir tehdit olan Haçlı saldırılarının önlenmesinde bu iki devlet, bölgedeki diğer Türk devletleri gibi kader birliği etmişler, Belek Gâzî ve Gümüş Tegin Ahmet Gâzî, Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan ile birlikte, birkaç yıl ara ile üzerlerine gelen Haçlı saldırılarını göğüsleyerek, başarısızlığa uğratmışlardır. Bu mücadele, Haçlıların Kudüs'ten Urfa'ya kadar uzayan bölgeleri ellerine geçirecek, burada siyasî ve askerî bir güç haline gelmelerinden sonra da devam etmiştir. Hıristiyan düşman unsurlardan Bizans'ın Karadeniz'deki uzantısı Trabzon Rum Dükalığı'na karşı da birlikte mücadele etmişlerdir. Bütün bunlara rağmen, çıkarların çatıştığı dönemlerde birbirleriyle mücadeleden de çekinmemişlerdir.

⁸ Süryani Mihail, 223-224, 225-226; Ebû'l-Farac, II, 410; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 203-204; H. Kayhan, a.g.m., 308.

